

УДК 94(100)"16/18":2(4-15)

П. П. Моціяка

Відьомські процеси і протестантські церкви Західної Європи XVI–XVIII ст.

Автор робить спробу простежити витoki і природу відьомства та гонінь на відьму, які мали місце в Західній Європі протягом середньовіччя, а особливо посилилися з початком Реформації, коли Європа пережила справжню істерію переслідувань. Досліджено причини спалаху "полювання на відьом" та "відьоманії" в XVI–XVII ст. На прикладі переслідувань відьом у протестантських країнах проаналізовано перебіг судових процесів, масштаби та наслідки ганебних гонінь, роль "наукової" демонології в розпалюванні антивідьомської істерії.

Ключові слова: забобони, відьма, чаклунство, диявол, демонологія, істерія, злочин, слідство, презумпція винності, покарання, нетерпимість.

Автор предпринимает попытку проследить истоки и природу вдовства и гонений на ведьму, которые имели место в Западной Европе периода средневековья, а особенно усилились с началом Реформации, когда Европа пережила настоящую истерию преследований. Исследованы причины вспышки "охоты на ведьм" и "ведьмомании" в XVI–XVII вв. На примере преследования ведьм в протестантских странах сделан анализ проведения судебных процессов, масштабы и последствия позорных гонений, роль "научной" демонологии в разжигании антиведьмовской истерии.

Ключевые слова: предрассудки, ведьма, колдовство, дьявол, демонология, истерия, преступление, следствие, презумпция вины, наказание, нетерпимость.

The author makes an attempt to trace back the origins and the nature of witchcraft and the persecuting the witch, which took place in Western Europe during the Middle Ages, and especially intensified with the beginning of the Reformation when Europe experienced a real hysteria of persecution. The causes of the outbreak of "witch hunting" and "witchmania" in the XVI–XVII centuries were investigated. The process of litigation, the scale and effects of shameful persecution and the role of "scientific" demonology in fomenting the anti-witch hysteria on the example of witch persecution in Protestant countries are analyzed.

Key words: superstitions, witch, witchcraft, Devil, demonology, hysteria, crime, investigation, the presumption of guilt, punishment, intolerance.

На межі середньовіччя і початку нового часу суспільство в європейських країнах стало відчувати суперечність між реальними умовами життя і тією картиною світу, яку їм нав'язала церква. Потреба

до знань, до змін зумовила початок Відродження і Реформації. Разом з тим певним парадоксом виглядало те, що XVI–XVII ст. було також і часом розквіту віри людей у диявола, появу лавини демонологічних творів і масових відьомських процесів. Як було можливим паралельне існування наукової революції, яка розгорталася, і масове засліплення людей, які творили страхітливі і мерзенні злочини стосовно собі подібних? Ще більшим парадоксом виглядає те, що і навіть сьогодні, не багато що змінилося порівняно з тими давніми часами в тлумаченні чаклунства, нечистої сили та витівок диявола. Чому боротьба із забобонами і сьогодні є досить актуальною? Чому сьогодні говорять про так зване "сатанинське відродження" на Заході? Спробуємо з'ясувати природу відьомських процесів та еволюцію поглядів на гоніння протягом XVI–XVIII ст.

Як відомо, демонічні уявлення людей – це результат багатоміжових нашарувань культурної традиції суспільства, багато в чому результат стійкої ще дохристиянської, язичницької традиції. Віра в магію, чортів, чаклунів і відьом була закорінена у глибокій давнині. Разом з тим автори праць з історії "полювання на відьом" слушно відзначають, що відьомством наприкінці XV, в XVI і XVII століттях вважалося дещо зовсім інше, ніж відоме раніше в середньовічній Європі під тією ж назвою. На відміну від білої магії (знахарства) і чорної магії (вчинення шкоди за допомогою заклять), тепер головним була "змова з дияволом", що передбачала обмін на різні матеріальні блага, на владу зречення від Христа, яке перетворювало того, хто уклав цей пакт, на знаряддя Князя темряви. ідея пакту з дияволом супроводжувалася переконанням в існуванні відьомських організацій, що, безумовно, сприяло розширенню масштабів гонінь [1, с. 237]. Причому одні дослідники роблять акцент на забобонах селянства як головному джерелі гонінь, а інші – на страхові і свідомих діях соціальних верхів. Гоніння посилювалися, хоча відьомські процеси суперечили здоровому глузду сучасників, настроям широких народних мас [1, с. 237].

Що ж таке "чаклунство" і хто такі "відьми"? Десь до XIV ст. під чаклунством розумілося передовсім чародійство (магія). Багато проявів чародійства – викликання духів, віра в демонів, заговори і обряди, які забезпечували добробут людей і здоров'я тварин чи сприяли їхній загибелі і смерті були у всіх куточках світу. За такі дії до XIV ст. карали смертю лише тоді, коли вони призводили до якоїсь явної шкоди. У 1310 р. Трірський собор заборонив гадання, любовне зілля, викликання духів і подібні дії. Надалі законодавство суворішало, проте всі ці закони ще не передбачали покарання за договори з

дияволом і польоти відьом на шабаш [2, с. 219]. А хто такий диявол? Диявол, як його малюють ідеологи церкви, він же Сатана, він же цар темряви, князь пекла і великий спокусник – головний ворог Бога, його суперник і ганьбител. Диявол – це пропавший ангел, скинутий з небес Богом за свої негідні вчинки і вади – заздрощі і гординю. І з того часу разом з йому подібними ангелами-вигнанцями, які складають його чисельне сатанинське військо, Сатана прагне безупинно і повсюдно переманювати на свій бік віруючих, заволодіти їхніми душами [3, с. 162].

Із середини XIV ст. чаклування стало визнаватися як єресь, як зрада Богові. Чаклунською єрессю займалася інквізиція, яка відповідає за непорушність церковної догми. Папа Микола V (1447–1455 рр.) надав інквізиції повноваження судити за будь-яке чаклунство, навіть якщо в ньому "не виявляються ознаки єресі" [2, с. 220]. "Молот відьом" ("Malleus Maleficarum" – 1486 р.) Я. Шпренгера і Г. Крамера (Інститоріса) – це загальнообов'язковий кодекс віри, який об'єднав давні легенди про чорну магію з церковною догмою про єресь і відкрив шляхи потоку інквізиторської істерії настільки широко, наскільки це взагалі могла зробити друкована праця. Його автори прагнули втілити в практику біблійну вказівку: "... не залишай відьму живою" (Вихід, 22, 18) [2, с. 272]. Керівництво для полювання на відьом десятки разів перевидавалося протягом XV–XVII ст. Цікаво, що з початком Реформації протестанти, які у всьому протистояли інквізиції, вважали "Молот відьом" авторитетом і законом у всьому, що стосувалося відьом.

Жертвами звинувачень у приналежності до "бісівської зграї" були головним чином жінки – "відьми". Це відповідало церковній традиції, яка розглядала жінку як винуватицю "первісного гріха". Ідея неповноцінності жінки сягає Книги Буття, точніше до двох епізодів, щедро прокоментованих теологами: створення Єви і гріхопадіння. Бог створив Єву з Адама, що виправдовує в очах теологів підпорядкування жінки чоловікові. Ще краще для їхньої аргументації те, що Єва була створена з ребра Адама. Оскільки ребро являє собою зігнуту кістку, розум жінки може бути тільки кривим і збоченим. Гріхопадіння ж – другий доказ того ж самого. Якщо Сатана спокусив тільки Єву, то саме вона власне і спокусила Адама і потягнула його до гріха: жінка, відповідно, безпосередньо винна за гріхопадіння чоловіка [4, с. 463]. "Молот відьом" запевнював читачів, що жінки з більшою легкістю ніж чоловіки, стають на шлях забобонів з трьох причин. По-перше, вони більш довірливі, ніж чоловіки, про що Сатана прекрасно знає, тому і звертається перш за все до них. По-друге,

вони більше вразливі від природи, а значить – більш податливі до диявольських ілюзій. І нарешті, вони дуже балакучі і не можуть не розмовляти, передаючи одна одній мистецтво магії. Їхня слабкість змушує їх використовувати таємні засоби, щоб відомстити чоловікам шляхом чаклунських наговорів і проклять [4, с. 464].

Які ж причини репресій проти відьомства та несподіваного сплеску насильства антижіночої спрямованості. Висувалися різні пояснення. Здебільшого вважається, що таке ставлення до відьомства було наслідком труднощів того часу: інтенсивність гонінь подібна за масштабами до природних катастроф, які звалилися на населення. Людина, ще нездатна керувати природою, могла знайти пояснення цим явищам, недоступним їй розумінню, тільки в сфері надприродного. Епідемії, неврожай, несподівана смерть та інші нещастя трактувалися як диявольські витівки. Суспільство хотіло знайти винних і в перших рядах жертв виявилися жінки – найстаріші, найбільш некрасиві, найбільш бідні, найагресивніші – ті, хто викликав страх [4, с. 465].

Ще один фактор гонінь пов'язаний зі змінами в сімейній моралі. Наприклад, у XVI ст. чітко окреслилося підвищення шлюбного віку. На додачу до всього, запекла боротьба між католиками і протестантами, реформи в церковному житті призводили до заборон шлюбів, до релігійних обмежень статевого життя. Це сприяло наростанню напруги в суспільстві. Крім того, найбільш вразливими виявлялися вдови, для яких другий шлюб тепер ставав практично неможливим. Значна частина жертв – це одинокі жінки, які не мали ні чоловіка, ні сина, ні брата, тобто родинної підтримки.

Іншим фактором, який сприяв наростанню гонінь, були швидкі зміни в сільських районах Західної Європи, пов'язані з народженням аграрного капіталізму. Наприклад, дослідники безпосередньо пов'язують обгороджування, закони про жебраків і переслідування відьом в Англії. Репресії проти відьом виступають як відповідь на соціальні страхи, спровоковані зростанням злиднів і бідності в сільській місцевості [4, с. 465].

Ще одну гіпотезу висунув у XIX ст. Ж. Мішле, відповідно до якої жінка, як хранитель таємниць емпіричної медицини, могла бути мішенню для інквізиторів чи мирових суддів, які вважали, що такі знання можна отримати тільки від диявола. Логіка тут наступна: якщо жінка може зцілити символічними засобами чи за допомогою трав, то можна легко запідозрити, що вона може скористатися тими ж прийомами, щоб нашкодити своїм сусідам. Чим старшими вони є, тим більшим є їхній досвід, і тим більшими є підозри до них [4, с. 466].

Проте всі ці вказані моменти ще не дають повної картини для розуміння відьомських процесів ні загалом, ні в його чисельних (по різних країнах) варіаціях. Для прикладу, не всі звинувачені у відьомстві були жінками, не всі звинувачені у цьому чоловіки одружені з визнаними відьмами, не всі відьми були старими, вдовами чи бідними, не завжди високе соціальне становище рятувало від вироку. Що було загальним, всеєвропейським, це те, що демономанія охоплювала широкі верстви суспільства, сильно загострюючи і без того напружений соціально-психологічний клімат. У багатьох випадках звинувачення у відьомстві було вигідним, оскільки тепер у політичних чи релігійних противниках звично впізнавали слуг диявола: протестанти – в папістах, католики – в протестантах, і ті й інші – в євреях, турках, відьмах... Демономанія давала універсальне кліше для зображення ворога [5, с. 360].

Наприкінці ХХ ст. нові соціально-антропологічні підходи до цієї проблеми дали можливість дещо по-іншому її витлумачити. Це нове тлумачення запропонували історики К. Томас, А. Макфарлен і Р. Мюшамбле. Ці вчені констатують глибоке бродіння в західноєвропейському селі XVI–XVII ст., порушення минулої соціально-психологічної рівноваги, яке лежало в основі сільського общинного життя. Умови, які підштовхнули людей в обійми диявола були породжені і кризою традиційного світогляду, і кризою до того монолітної католицької церкви, і впливом ідеологій та практики Реформації, і загальною релігійною нетерпимістю того часу. Створилася обстановка, яка підсвідомо змушувала селян шукати винуватців своїх матеріальних і психологічних негараздів. Потрібна була якась фігура, на яку можна було б звалити свої страхи і гріхи та переслідування якої повернуло б сільській громаді почуття здоров'я та внутрішнього благополуччя. Такою зручною в усіх відношеннях фігурою виявлялася відьма [5, с. 370].

Разом з тим, як відзначають ці дослідники, у результаті гонінь на відьом створювалася обстановка глибокого і загального страху; той, хто не звинувачував інших, ризикував бути звинуваченим самому; паніка поширювалася, захоплюючи все нові жертви. Зокрема, А. Макфарлен прийшов до висновку, що економічними чи демографічними причинами пояснити переслідування відьом неможливо. Він відзначає напругу в стосунках між віковими групами: десь до двох третин "зачаклованих" відьмами в графстві Ессекс (Англія) були підлітки і діти. На його думку, гоніння на відьом відображали перехід від заснованого на тісних, сусідських зв'язках, високо інтегрованої сільської громади до суспільства більш індивідуалістичного і охопленого страхом, пов'язаним з кризою традиційної моралі [5, с. 372].

Така кардинальна реформація основ світорозуміння неминуче виби-вала людину з морально-психологічної колії, оскільки в результаті їй залишалися незрозумілими в тому числі і багато моральних імперативів, якими вона керувалася раніше і які у звичній їй середньо-вічній системі були всі пов'язані з Богом [6, с. 6].

Важливим фактором, який сприяв наростанню антивідьомської істерії в Західній Європі, були праці так званих демонологів, авторів чисельних керівництв чи пседонаукових досліджень стосовно чаклунської ересі і всього цього супутнього. Протягом XVI–XVIII ст. побачили світ сотні таких праць.

Аргументи, випадки, судові звіти, особисті спостереження і авторитет авторів визначали популярність цих книг. Їх вплив підкріплювався частими перевиданнями і постійним цитуванням в інших працях. Оскільки багато хто з цих авторів були юристами, теологами чи суддями на відьомських процесах, вони володіли беззаперечною можливістю розвивати теорію чаклунства так, як самі цього хотіли. Спеціалісти на зразок Бодена, дель Ріо чи Ремі, незважаючи на всю свою освіченість і досвід, більш детально писали про витівки відьми (такі як угода з дияволом і шабаш), ніж про підступи демонів. Права диявола не піддавались сумніву, проте його агенти поставали перед судом [2, с.127–128].

Демонологам доводилося викручуватися у пошуках відповіді на такі очевидні питання: чому диявол нічим не допомагає відьмам, коли вони потрапляють у руки юстиції, чи не попереджує своїх помічниць про загрозу арешту? А знак сатани на тілі – це ж пряма допомога інквізиторам! Чому відьми виявляються такими безпомічними і не можуть завдати шкоди своїм суддям чи катові? Всім цим загадкам підшуковувалися різні пояснення, що зводилися зазвичай до того, що сатана завжди обдурює тих, хто укладає угоду з ним, що його золото і дорогоцінності виявляються насправді нікчемним сміттям [1, с. 239].

Навіть монарші особи відзначилися в царині демонології. Шотландський король Яків VI (з 1603 р. він король Англії під ім'ям Якова I) видав у 1597 р. в Едінбурзі трактат "Демонологія". Сучасники називали його "найосвіченішим дурнем всього християнського світу". Яків I особисто був присутнім на судових процесах. Під час однієї страти допитливого королю почулися слова, вимовлені сатаною французькою мовою: "Ось король, який є Божою людиною". Потішений цим, Яків I для посилення "наукової" боротьби з чаклунством заснував фонд, з якого видавалися премії студентам-теологам Кембриджського університету за доповіді про відьом. Яків вирішив наставити на вірний шлях і сусідні Нідерланди. У 1604 р. трактат

"мудрого Соломона", як прозивали короля підлабузники, було перекладено там голландською [1, с. 239]. Безперечно, що всі ці незлічені творіння демонологів суттєво додали температури суспільним настроям і створили той психологічний клімат, за якого й стала поширюватися Європою епідемія переслідувань.

Таким чином, сталася справжня ментальна революція, яка встановила систему уявлень про світ, якій судилося проіснувати близько трьох століть. Захід переконав себе в тому, що в його лоні існує секта чаклунів-сатаністів, які вступили в зв'язок з дияволом; ці чаклуни використовують злі сили, щоб шкодити людям і Богу заради зміцнення віри в диявола. Їх вважали відповідальними за звичайні природні катастрофи, які вражали людей і худобу, – за епідемії, кліматичні біди, неврожаї, епізоотії і т. д., а також за нещастя, які звалилися на окремих індивідів, – незрозуміла смерть дітей, безпліддя дружини, імпотенція чоловіка і т. д. Ці чаклуни збираються на нічні зборища – шабаші чи синагоги. На них вони відрікаються від християнської віри і поклоняються сатані. Шабаш завершується грандіозним бенкетуванням. Там поїдають немовлят, і зборище закінчується спільною оргією, де чаклуни вступають у статевий зв'язок з демонами-суккубами (демонами, які набувають жіночих образів), а відьми з демонами-інкубами (демонами, які набувають чоловічих образів) [4, с. 462] .

Протестантська доктрина дуже ускладнила боротьбу з "князем темряви". Протестантські церкви відкинули благословення і освячення, святу воду, що практикувалося католицьким духовенством. Духовенство може допомогти вигнати диявола не маніпуляціями зі святою водою чи перехрестивши, а лише молитвою про милосердя з боку Всевишнього. Тому віруючий відчував себе мало не кинутим один на один з "Князем темряви". Раніше один на один із сатаною боролися лише святі, наділені особливою силою протистояти диявольським хитрощам і підступам. Рядова людина, не піддаючись на спокуси сатани, могла розраховувати на могутню підтримку церкви і всього християнства. Тепер же, згідно з протестантською доктриною, індивід сам повинен був відбити підступи диявола, і результат цієї сутички повинен з'ясувати, наскільки людина в душі віддана Всевишньому [1, с. 243].

Як же відбувалися відьомські процеси в протестантських країнах і яку роль в розпалюванні гонінь грали протестантські церкви? У чийй юрисдикції перебував процес дізнання? У протестантських країнах розгляд справ про відьомство підлягав судам загальної юрисдикції, оскільки з найдавніших часів і до Реформації законодавство розглядало його як злочин проти людей та їхнього майна, а не проти Бога,

як на цьому стали наголошувати в XVI–XVII ст. Інституціоналізація переслідувань відьом, наприклад в Англії, розвивалася по шляху кримінальної юстиції, де центральним поняттям стосовно до відьомства було поняття *maleficium* (злочин). Завдяки цьому відьомство було кваліфіковане як кримінальний злочин і, на відміну від континентальної Європи, було відразу вписане у світське правове поле. На відміну від європейської практики, відьомство в Англії сприймалося переважно як антисоціальний злочин, а не релігійний [7, с. 287]. Присутність священиків на судових засіданнях проти відьом чітко не регламентувалося, хоча їх, звичайно ж, використовували на практиці, особливо при експертизі хвороб чаклунського походження [7, с. 244].

Із самого початку процесу в центрі уваги суддів опинялися не *maleficium*, а умови, які, з їхньої точки зору, тільки і могли зробити ефективними магічні дії. Судді вже заздалегідь мали розгорнутий перелік питань, які вони ставили перед звинуваченими, і добивалися від них визнання того, що свої чаклунські акти вони здійснювали при сприянні нечистої сили. Їх увага цілком була зосереджена на угоді з дияволом і на обставинах, за яких він був укладений, на статевих зносінах відьми з "князем темряви", відвідування звинуваченими шабашу і його описах, а також на з'ясуванні того, хто ще брав участь в шабашах. Неминучим і цілком зрозумілим наслідком пред'явлення такого роду звинувачень було заперечення жертви процесу про її зв'язки з дияволом. Проте судді виявляли в таких випадках виняткову впертість, намагаючись будь-що добитися потрібних для них визнань. З їхньої точки зору, сутність процесу якраз і полягала у тому, що викрити злочинний зговір між відьмою і Сатаною [5, с. 363–364].

Один із тих, хто спробував зупинити хвилю терору проти відьом у Німеччині, Фрідріх фон Шпеє так описував логіку судового процесу над відьмами: "Якщо звинувачувана вела негарний спосіб життя, то, зрозуміло, це доказ її зв'язку з дияволом; якщо ж вона була благочестивою і поведінка її була зразковою, то ясно, що вона прикидалася, щоб своїм благочестям відволікти від себе підозру у зв'язках з дияволом і в нічних подорожах на шабаш. Потім, як вона себе тримає на допиті. Якщо вона виявляє страх, то ясно, що вона винна: її видає совість. Якщо ж вона, впевнена в своїй невинності, тримає себе спокійно, то немає сумнівів, що вона винна, бо ж, на думку суддів, відьмам властиво брехати з нахабним спокоєм. Якщо вона захищається і виправдовується проти покладених на неї звинувачень, це свідчить про її провину; якщо ж у страху і відчаї від жахливих звинувачень вона падає духом і мовчить, це вже прямий доказ її злочинності" [10, с. 17–18].

Аналіз звинувачувальних актів в Англії засвідчує, що пік полювання на відьом припадає на час царювання королеви Єлизавети. Нове піднесення переслідувань сталося під час Англійської революції. Співвідношення кількості повішених з кількістю висунутих звинувачень у п'яти графствах (Хартфорд, Кент, Сюррей, Ессекс і Суссекс) показує, що найнебезпечнішими для відьом були останні роки царювання Єлизавети (41 % страчених) і перші роки Англійської революції (зокрема, масові страти були в 1647 р.). Після 1647 р. страт у вказаних графствах не було зафіксовано. Загальна кількість страчених відьом в Англії за період від 1542 р. до 1685 р. за виваженими оцінками деяких істориків не перевищує 1000 чоловік [2, с. 30–31].

Переслідування в Англії за чаклунство відрізнялося певною самобутністю, оскільки Ла-Манш оберігав країну від омани, властивої решті Європи. Так, в Англії ніколи не було ані нелюдських тортур, ані диби, ані тисків – жодного з тих інструментів, які використовували, наприклад, німецькі тюремники чи інквізитори. Крім того, в Англії ніколи не спалювали відьом заживо біля стовпа – хоча це практикувалося повсюдно і навіть у сусідній Шотландії. В Англії ніколи не було таких масових страт, як наприклад, в німецьких Бамберзі чи Вюрцбурзі, коли там за декілька тижнів заживо спалили декілька сотень людей. Наймасовіші страти в Англії – це повішення 19 відьом в Челмсфордї в 1645 р. чи 9 ланкаширських відьом у 1612 р. [2, с. 32].

Аргументи за чи проти віри в чаклунство відкрито обговорювалося в Англії протягом майже 150 років (від 1584 р.) не тільки богословами і суддями, але і широкою громадськістю. Більше ніде на континенті не було такого обміну судженнями. Англія все ж не могла уникнути омани, яка охопила всю Європу. Кількість тих, хто вірив у чаклунство вражає, але вона була позбавлена найбільш мерзенних особливостей французьких і німецьких судових процесів [2, с. 33].

Багато в чому близьким до англійської ситуації було переслідування відьом у скандинавських країнах, де переміг лютеранізм. Найчисельніші судові процеси, пов'язані з відьомством, відбувалися в Данії, де їх нараховують близько 2000, а кількість смертних вироків досягало майже 50 % протягом XVI–XVII ст. [8, с. 44]. У Швеції гоніння на відьом були, як і в інших країнах Європи, результатом нового погляду священиків і суддів на чаклунство як на злочин. Відповідно до цього, чаклунки творили зло не тільки проти своїх співгромадян, але й проти самого Бога. У другій половині XVI ст. почалися процеси, де передовсім засуджувалася не зла магія і чаклунство, а зв'язок з дияволом, нічні дії на його святі в Блокуллі (місце, де, відповідно до народних переказів, відьми на Великдень спілкувалися з дияволом).

На цій ідеологічній і юридичній платформі, в основу якої лягло нове тлумачення народної магії, були проведені значні процеси в Даларні, Норланді і Стокгольмі в 1668–1685 рр. Більше 300 чоловік, в основному жінки, були засуджені до смертної кари і страчені. Ще декілька сотень людей звинуватили і засудили до ганебного покарання різками і до публічного покаяння в церкві. А з кінця XVII ст. суди почали відхиляти судові справи, які стосувалися чаклунства, і вироки за такими справами остаточно припинилися на початку XVIII ст. У 1779 р. король Густав III вилучив судові приписи про чаклування зі зводу законів [9, с. 125–126].

Фінляндія, яка була складовою частиною Шведського королівства, мала таку ж практику стосовно гоніння на відьом, як це мало місце в Швеції. Фінське законодавство мало шведський зразок. У судах звинувачення висувалися відповідно до місцевих законів, королівського законодавства і "Закону Господнього" зі Старого Заповіту. У Військовому артикулі 1683 р. встановлювалося, що чоловік, який викликав смерть за допомогою чаклунства, повинен бути повішений, а жінка – спаленою. У цілому по всій Фінляндії тільки 50 чи 60 звинуваченим винесли смертні вироки (проте не всі вони були виконані). Більшість чоловіків мали фінські імена, а жінок – шведські. Зазвичай у Фінляндії не створювали спеціальних трибуналів для звинувачення відьом, які б відрізнялися за порядком судочинства від тих, що використовувалися і для інших видів злочинів. Суди організовувалися належним чином, і тортури заборонялися, хоча іноді віддавалося розпорядження про завдання каліцтва у якості покарань. У Фінляндії не було систематично організованих переслідувань і звинувачення в чаклунстві частіше всього виникали через якісь передбачувані дії *maleficium*, а не тільки на основі компрометуючих чуток [2, с. 459].

Шотландія була єдиною країною Європи, де серйозне полювання на відьом було розпочате самим монархом (Яків VI – "Демонологія" 1597 р.). Оскільки відьомство було єдиним злочином (окрім зради), що вимагало звернення до шотландського апеляційного суду, страчено було менше половини відьом, які постали перед ним (інші відьми поставали перед місцевими судами відповідно до спеціальних ліцензій, виданих Вищим судом Юстиціарію). За найбільш скромними оцінками, протягом 1560–1700 рр. у Шотландії було страчено близько 1350 відьом (у результаті 2300 процесів). Ця статистика нагадує показники Данського королівства. Адже не випадково відьомські процеси в Шотландії розпочалися всерйоз після того, як Яків одружився з датською принцесою. До полювання на відьом

вдалися одночасно в Едінбурзі і Копенгагені. Ці процеси повинні були пояснити нещастя, які трапилися з конвоєм, якому було доручено доставити наречену короля до Шотландії. Разом з тим, за оцінкою дослідників, полювання на відьом у Шотландії було набагато жорсткішим, ніж в інших кальвіністських країнах Європи [8, с. 75].

Нідерланди з-поміж інших протестантських країн виділяються тим, що тут, як зауважував Й. Хейзінга, "припинили жорстоке полювання на відьом більше ніж за століття до того, як це зробили наші сусіди" [Цит. за: 8, с. 76]. Остання страта відьми в Нідерландах сталася в Утрехті в 1591 р., а останній відьомський процес мав місце в провінції Голландія в 1610 р. і завершився виправдальним вироком. Кальвіністська церква в Нідерландах мала можливість впливати на благочестивих і ортодоксальних представників дому Оранських і ніколи після 1610 р. не пробувала відновити відьомські процеси. Нідерланди посідають особливе місце у європейському спектрі відьомських процесів: ніде вони не закінчилися так швидко і так спокійно [8, с. 76]. Стосовно Нідерландів можна зауважити, що ця країна була, мабуть, найбільш толерантною до інших вірувань чи поглядів, окрім католицької віри і церкви. Загалом же, цінності віротерпимості тут явно домінували у період, який ми розглядаємо.

Деяко іншою була ситуація в протестантських кантонах Швейцарії. Наприклад, у кантоні Во, який обіймав десь до 160 приходів, від початку Реформації і до 1680 р. сталося більше 2000 судових процесів на відьмами, а місцеві приклади вказують на те, що кількість смертних вироків складала 90 %, тобто значно більше, ніж в інших районах франкомовної Швейцарії. А в Женеві ці показники були меншими. За винятком деяких проявів специфічних видів паніки (в 1530 р – ще до Реформації, а також в 1545, 1568–1569, 1571 і 1615 рр.), коли групи людей звинувачували в поширенні чуми за допомогою магічної олії, Женевська республіка стратила тільки 68 відьом протягом 318 процесів. Цей показник кількості смертних вироків (21 %) є нижчим, ніж навіть в англійському Ессексі. Після 1626 р. в Женеві стратили тільки одну відьму, яка засуджена тільки після того, як з кантону Во були доставлені лікарі, щоб переконатися в наявності в неї відмітки диявола, бо їхні женеvські колеги відмовилися однозначно це визначити [8, с. 67–68]. Це свідчить про те, що місто Женева і кантон Во по-різному розуміли боротьбу з дияволом чи менш злісними забобонами.

Німеччину називають класичною країною полювання на відьом. Якщо в Англії стратили не більше 1000 відьом, то в Німеччині їх загинуло не менше 100 000. Англійське законодавство забороняло

використовувати тортури, а в Німеччині вони були дозволені. Разом з тим у багатьох незалежних державах, з яких складалася Німеччина, поняття чаклунства істотно відрізнялося. Як влучно зауважував Р. Х. Роббінс, лютерани були навіть більше за католиків "звихнуті на дияволі". У Великому катехізисі Лютера диявол згаданий 77 разів, а Христос – тільки 63 рази. Крім того, у виявленні ворогів Господніх лютерани також були не менш принциповими, ніж католики. Так, в протестантській Саксонії, в Кведлінбурзі з населенням в 12 тис. мешканців за один день 1589 р. було спалено 133 відьми – це одне з найбільших зафіксованих спалень. Цікаво, що катом було тоді звільнено від страти 4 красивих дівчат, бо, як він пояснював, диявол покинув їх [2, с. 109].

Переслідування відьом досягли свого апогею під час Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Безжальність всіх воюючих сторін та їхній релігійний фанатизм стимулювали бажання ще більше знищувати відьом, хоча в деяких районах військові дії і призупиняли полювання на відьом. Після війни істерія полювання відновлювалася. Проте полювання на відьом у протестантській Німеччині не було скрізь однаковим, а було скоріше нетиповим. Наприклад, в більшості лютеранських князівств північної Німеччини (крім герцогства Мекленбург), ймовірно, сталося менше число відьомських процесів, ніж у центральній чи південній Німеччині. У Бремені, наприклад, тільки 10 з 62 людей, які постали перед судом за звинуваченням у відьомстві протягом 1503–1711 рр., були піддані тортурам; *maleficia* як і раніше залишалось центральним пунктом звинувачень. Було описано всього тільки два шабаші, в яких ніколи не брало участі більше 6 осіб; і ніхто не був страченим за відьомство після 1603 р. Саме тоді у південному лютеранському герцогстві Вюртемберг мало місце більше 400 таких судових процесів і жоден з них не викликав якоїсь паніки. Найгіршими тут були 1660-і роки, а події 1683–1684 рр. більше всього нагадували паніку [8, с. 46–47].

Таким чином, протягом XVI–XVII ст. маси людей Західної Європи були охоплені страхом, який змушував їх шукати винуватців їхніх бідувань передовсім у сусідах і доносити владі про їхні фантастичні злочини. У свою чергу влада і церкви доклали теж руку до наростання справжньої істерії полювання на відьом, що свідчить перш за все про серйозні конфлікти всередині громади. Проте одними тільки економічними і демографічними проблемами пояснювати причини гонінь було б неправильним. Дослідники вважають важливою причиною полювання на відьом також і кризу віри, кризу традиційної моралі.

Припинення полювання на відьом пов'язане передовсім із усвідомленням європейцями того, що подальше переслідування відьом загрожує не тільки повним руйнуванням всіх соціальних зв'язків, але й серйозними психічними розладами особистості, яка жила в безперервному страхі за своє майбутнє.

Література

1. Черняк Е. Б. Судебная петля: Секретная история политических процессов на Западе / Е. Б. Черняк. – М. : Мысль, 1991. – 605 с.
2. Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии / Р. Х. Роббинс. – М. : Локид; МИФ, 1996. – 560 с.
3. Григулевич И. Р. Инквизиция / И. Р. Григулевич. – М., 1976. – 463 с.
4. История женщин на Западе : в 5 тт.
Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро. – СПб. : Алетейя, 2008. – 560 с.
5. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
6. Демонология эпохи Возрождения (XVI–XVII вв.) / общая редакция и составление М. А. Тимофеева. – М. : Издательство "Российская политическая энциклопедия", 1995. – 464 с.
7. Игина Ю. Ф. Водовство и ведьмы в Англии: Антропология зла / Ю. Ф. Игина. – СПб. : Алетейя, 2009. – 332 с.
8. Монтер У. Ритуал, миф и магия в Европе раннего нового времени / У. Монтер. – М. : Издательский дом "Искусство", 2003. – 288 с.
9. Мелин Я. История Швеции / Я. Мелин, А. Юханссон, С. Хеденберг. – М. : Весь мир, 2002. – 400 с.
10. Сперанский Н. Ведьмы и водовство. Очерк по истории церкви и школы в Западной Европе / Н. Сперанский. – М., 1906. – 201 с.